

K JEDNEJ INTERPRETÁCII MARXISTICKÉHO POJMU SLOBODY

ANDREJ HLÁVEK, Filozofický ústav SAV, Bratislava

HLÁVEK, A.: To an Interpretation of the Marxist Notion of Freedom. *Filozofia*, 29 (1974), No 1, p. 9–15.

Many interpreters of the marxist notion of freedom take Engels's formulation about freedom as a recognized inevitability for the marxist definition of freedom. It escapes their attention that Engels, by means of this formulation, did not characterize his but Hegel's conception of freedom. The author of the paper points out that the recognized inevitability still remains an inevitability, only it is an inevitability that has been recognized, and not freedom. The cognition of the inevitability that is realized in science is only one of the *preconditions of real freedom* and its extension for the man of today. It belongs to the sphere of *inner freedom*. The author further differentiates various types of objective inevitability with regard to man's freedom and at the same time he separates a special kind of inevitability — the inner inevitability where also the want of man's freedom belongs.

Mnohí interpreti marxistického pojmu slobody nielenže nevyužívajú celé myšlienkové bohatstvo našich klasikov o slobode, ale neprenikajú ani v potrebnej miere do zmyslu onej známej pasáže o slobode z Engelsovho *Anti-Dühringa*, z ktorej obyčajne vyberajú len Engelsovu formulu o slobode ako o poznanej nevyhnutnosti a vydávajú ju za marxistickú definíciu slobody. Uniká im, že Engels touto formulou necharakterizoval svoju, ale Heglovu koncepciu slobody, pričom svoju analýzu sústredil len na otázku vzťahu objektívnej nevyhnutnosti a ľudskej slobody. Totiž vtedajší profesor Eugen Dühring, ktorý vďaka množstvu svojej filozofickej, obsahove však povrchnej produkcie nadobúdal renomé významného teoretika socialistického hnutia, skomolil aj to, čo v tejto otázke dosiahol už Hegel.

Preto Engels v polemike s Dühringom vyzdvihol Heglovu koncepciu slobody. Hegel fakticky prvý naznačil skutočnú dialektiku vzťahu medzi objektívnou nevyhnutnosťou (zákonitosťou) s ľudskou slobodou,¹ ktoré sa tradične chápali ako absolútne sa vylučujúce protiklady. Profesor Dühring však nepochopil hĺbku Heglovej teoretickej iniciatívy, ale naopak, opierajúc sa o Heglov rozbor tohto problému, dospel k eklektickej definícii slobody. Dühring nepostrehol, že Heglova koncepcia dialektiky vzťahu objektívnej nevyhnutnosti a ľudskej slobody obsahuje na jednej strane možnosť prekročiť starý naturalistický determinizmus, ako aj fatalitu objektívneho idealizmu v chápaní ľudskej slobody, ktoré teoreticky i fakticky popreli možnosť ľudskej

¹ F. Engels v tejto súvislosti napísal: „Hegel war der erste, der das Verhältnis von Freiheit und Notwendigkeit richtig darstellte. Für ihn ist die Freiheit die Einsicht in die Notwendigkeit.“ (5, s. 106) Hegel podľa Engelsa iba „správne predstavil“, „správne nastolil“ či naznačil vzťah slobody a nevyhnutnosti, ale nedefinoval správne slobodu, ako sa nazdávajú niektorí interpreti citovaného Engelsovho textu, ktorí tézu o slobode ako poznanej nevyhnutnosti stotožňujú s marxistickou definíciou slobody.

slobody. Považovali človeka len za jednu z častíc sveta, ktorá je tak isto ako iné veci úplne podriadená jeho všeobecným zákonom, božej vôli alebo zákonom vývinu svetového ducha. Túto možnosť, ako ešte ukážeme, nevyužil ani sám Hegel. Na druhej strane Hegel však teoretickými argumentmi dokázal, že subjektivistické chápanie slobody mimo vplyvu pôsobenia objektívnej nevyhnutnosti nielenže zdôvodňuje úplnú svojvôľu, ale slobodu ľudí vydáva napospas náhodám, a tým ju fakticky mení na neslobodu. V tomto zmysle aj Engels sa postavil proti subjektivismu v chápaní slobody: „Sloboda vôle neznamenať teda nič iného, ako rozhodovať so znalosťou veci... na neznalosti sa zakladajúca neistota, ktorá si volí zdanlivo ľubovoľne medzi mnohými rozličnými a navzájom si protirečiacimi možnosťami rozhodovania, dokazuje práve tým svoju neslobodu, a to, že ju ovláda predmet, ktorý práve mala ovládať.“ (1, s. 95)

Napriek tomu, že Heglova koncepcia vzťahu slobody a objektívnej nevyhnutnosti obsahuje pre marxistickú teóriu slobody veľmi cenné myšlienky a postrehy, ktoré Engels plne využil vo svojej polemike s Dühringom, predsa táto koncepcia nemohla byť ani Marxovou ani Engelsovou koncepciou. Ale ani formula o slobode ako poznanej nevyhnutnosti, ktorou — ako sme už poukázali — Engels charakterizoval Heglovu koncepciu slobody, nemôže plniť funkciu marxistickej definície slobody už preto, lebo poznaná nevyhnutnosť naďalej zostáva nevyhnutnosťou, ibaže nevyhnutnosťou už poznanou a vedomím uznanou za nevyhnutnosť. Okrem toho Hegel, ako sme už upozornili, neprekročil tradičné chápanie človeka len ako jednej z čiastočiek sveta, úplne podriadených jeho všeobecným zákonom, podľa ktorých prebieha ich správanie, reagovanie na podnety zvonku. Skutočnú slobodu — tvorivosť, samostatnosť, nezávislosť² od vonkajšieho sveta — Hegel pripisoval len absolútnej idei, všeobecnému duchu, podobne ako ňou kresťania obdarúvajú svojho boha. V takomto prípade človek sa musí podriaďovať vôli a božím zámerom alebo zákonom svetového ducha, rozumu, plniť jeho zámary, vôľu, príkazy, zákony. Nemá ich však plniť slepo, ale vedome a uvedomele.³ Preto z toho istého dôvodu, ako sa majú kresťania snažiť pochopiť božie zámary, aby bohu lepšie slúžili, má aj Heglov človek poznávať zákony pohybu a samovývinu svetového ducha a v tejto pozícii otroka cítiť sa slobodným (2, s. 157),⁴ lebo „prejavom najväčšej samostatnosti človeka je vôbec to, keď sa považuje za úplne určeného absolútnou ideou“ (2, s. 158). Mimochodom v Heglovej koncepcii slobody, ako upozorňuje Z. M. Kakabadze (3, s. 125), nie je problematická iba sloboda

² Mimochodom poznamenávame, že Hegel neredukoval slobodu iba na možnosť výberu rôznych alternatív, čoho sa dopúšťajú mnohí (aj naši) autori dodnes, hoci výber považoval za podstatný moment slobody.

³ Lebo „nevyhnutnosť je slepá, kým sa nechápe pojmovo“. (2, § 147)

⁴ Mimochodom, v kresťanstve existuje k slobode človeka sa veľmi výrazne prejavuje úplné prevrátenie skutočnosti v jej duchovnom obraze a hlave človeka. Kapitalistická skutočnosť zasiahla týmto neduhom dokonca takého veľkého mysliteľa, akým bol Hegel. Niet sa napokon ani čomu diviť, keď „práve otroctvo buržoáznej spoločnosti je naoko najväčšia sloboda, pretože je to zdanlivo úplná nezávislosť individua, ktoré považuje za svoju vlastnú slobodu bezuzdný, už ani všeobecnými záväzkami, ani človekom nespútaný pohyb svojich odcudzených životných elementov, ako napr. vlastníctva, priemyslu, náboženstva atď., kým táto sloboda je práve jeho úplnou porobou a neludskosťou“. (6, s. 186)

človeka, ale aj sloboda absolútnej idey, pretože za podstatu jej samohybu, samovývinu, tvorivej produkcie považoval Hegel logiku, t. j. nevyhnutnú následnosť (dedukciu) ideí.

Marx a Engels ako dialektickí materialisti a revolucionári (ktorí vysoko vyzdvihli špecifikum ľudského tvora a jeho činu — tvorivosť, samostatnosť, vymykanie sa z rámca daného biologického druhu, špeciálnych stereotypných reakcií na tie isté podnety a determinanty z prostredia, ako aj z rámca rutinného opakovania tých istých činnostných operácií, ktoré charakterizujú živočíchov a ktoré človek, ak prevládajú v jeho činnosti, považuje za neľudské) nemohli vidieť slobodu človeka v uvedomelom prispôbovaní sa nevyhnutnosti, tomu, čo vďaka opakovateľnosti toho istého nazývame zákonom vzťahov medzi vecou a jej prostredím, tomu, čo sa nevyhnutne zákonite opakuje. Naopak, skutočná sloboda — podľa ich názoru — mohla spočívať len v praktickom, tvorivom prispôbovaní sveta a jeho zákonov človeku. Pritom, pravda, treba rozlišovať rôzne druhy týchto objektívnych zákonov, nevyhnutností, čo mimochodom robil aj Engels vo svojom *Anti-Dühringovi*. Jedny zákony, ich pôsobenia ľudia neprekonajú, len im môžu dať svoj ľudský a osobnostný rozmer (napr. zákonu biologickej smrti).

K tomuto druhu determinácie patria aj ďalšie formy, ktoré nebudeme môcť nikdy, kým žijeme, prekonať a úplne sa oslobodiť od ich pôsobenia. Týmto determináciám dávame síce svoj rozmer (kultúrnu alebo čisto abstraktne živočíšnu podobu), môžeme ich urýchliť alebo spomaliť, zadržať ich realizáciu, dať im náhradkovú podobu ukájania a realizácie, avšak ich kategorické požiadavky nikdy neprekonáme. Nemyslím tu iba nevyhnutnosti späté s biologickou zložkou ľudského bytia, ale napr. aj zákony pôsobenia minulosti — tradícií i hotových diel v živote budúcich spoločností. Nikdy nebudeme celkom slobodní ani voči vlastnej minulosti.

Proti pôsobeniu iných zákonov — determinácií — sa môžu ľudia ubrániť technickými prostriedkami (dáždnik, hromozvod, tmavé okuliare), alebo si ich prispôbiť, dať im napr. formu výrobnej, dopravnej či inej techniky alebo technologických procesov. Poznanie a obrana proti pôsobeniu alebo využitiu zákonitých, za rovnakých podmienok stále sa opakujúcich tých istých prejavov vlastností predmetov pre naše účely neprekonáva však ich objektívnu existenciu, len jej dávame nové, predtým nejestvujúce formy. „Keď sme raz pochopili ich povahu — píše Engels o tomto druhu objektívnych zákonov — môžu sa v rukách združených výrobcov premeniť z démonických vládcov na pokojných služobníkov. Je to ten istý rozdiel ako medzi ničivou silou elektriny v blesku búrky a skrotenu elektrinou v telegrafe, alebo ako medzi požiarom a ohňom určeným slúžiť človeku.“ (I, s. 234)

Ďalší druh nevyhnutností, napr. zákony určitej etapy spoločenského vývinu, môžeme zasa za istých okolností úplne prekonať vytváraním nových podmienok, zrušiť ich existenciu a pôsobenie. „Keď budeme využívať súčasné výrobné sily podľa ich konečne spoznanej povahy, spoločenskú anarchiu vo výrobe nahradí spoločensky plánovité regulovanie výroby podľa potrieb celej

našej spoločnosti i každého jednotlivca.“ (1, s. 234) Engelsove myšlienky o zániku tried, triedneho boja, súkromného vlastníctva a štátu poukazujú na tento druh nevyhnutností. Napokon aj taká existenčná závislosť a determinovanosť človeka, ako je ekonomická závislosť, môže v budúcnosti na základe vývinu výrobných síl a odstránením súkromnovlastníckych vzťahov ustúpiť do minulosti. „Keď sa spoločnosť zmocní výrobných prostriedkov — píše ďalej Engels — bude tovarová výroba odstránená, a tým aj nadvláda výrobcu nad výrobcami... Boj o individuálnu existenciu sa skončí. V istom zmysle až vtedy sa človek definitívne oddelí od ríše zvierat, vystúpi zo životných existenčných podmienok do podmienok naozaj ľudských... Vlastné zospoločenšenie ľudí, ktoré stálo doteraz proti nim ako nátlak prírody a dejín, bude teraz ich vlastným slobodným činom... Je to skok ľudstva z ríše nevyhnutnosti do ríše slobody.“ (1, s. 237)

V tejto súvislosti si dovoľím pripomenúť Marxov a Leninov postoj k historickej zákonitosti, k vnútornej logike vývinu spoločenských procesov a k úlohe ľudského, osobitne kolektívneho subjektu a jeho avantgardy vo vzťahu k historickej zákonitosti. Marx aj Lenin mnohokrát upozorňovali na to, kam vedie mechanické preceňovanie objektívneho, zákonitého vývinu robotníckeho hnutia, jeho vnútornej logiky vývinu. Ak ľudský subjekt nemá zostať v zajatí „démonických síl“ rozšírenej reprodukcie istého stavu, ktorý svojou logikou vedie ku katastrofálnym dôsledkom voči ľuďom, musí poznať zákony tejto reprodukcie a cielavedome im dať také ľudské rozmery a účelové formy, v ktorých sa obracia táto živelne pôsobiaca sila v prospech človeka. To je napokon podstata celej technickej tvorby. V. I. Lenin k tejto otázke napísal: „Živelné robotnícke hnutie samo osebe môže utvoriť (a nevyhnutne utvára) iba tradeunionizmus a tradeunionistická politika je práve buržoázna politika robotníckej triedy...“ „Preto našou úlohou... je bojovať proti živelnosti, našou úlohou je odvráti robotníctvo od tejto živelnej cesty...“ (4, s. 341)

Teda ak *chcú* ľudia žiť, musia sa prispôsobiť jedným objektívnym nevyhnutnostiam — zákonom, iné môžu prispôsobiť sebe, proti pôsobeniu jedných sa môžu ubrániť, iným môžu dať novú umelú formu pôsobenia a pôsobenie daktorých, dokonca ich existenciu môžu prekonať. Kým sú ľudia živí, toto všetko môžu robiť na pozadí svojej vnútornej slobody, svojej *slobodnej vôle*, na pozadí rozmanitých možností iného činu, a nie len toho činu, ktorý im diktuje ich životné prostredie a vlastné biologické telo.

Ak si bližšie všimneme Engelsovu polemiku s Dühringom, zistíme, že podľa Engelsa poznanie nevyhnutnosti je iba *predpokladom, možnosťou* slobody, a teda nie skutočnou reálnou slobodou. Engels doslova píše: „Sloboda nespočíva vo vysnívanej nezávislosti od zákonov prírody, ale v poznaní týchto zákonov a v takto danej *možnosti* nechať ich plánovite pôsobiť na isté ciele... Sloboda sa teda *zakladá* na takom ovládaní seba samých a vonkajšej prírody, ktoré spočíva na nevyhnutnosti prírody, takto je sloboda nevyhnutne produktom historického vývinu.“ (Podčiarkol A. H.) (1, s. 94—95)

V. I. Lenin vo svojom *Materializme a empiriokriticizme*, dotýkajúc sa

problematiky slobody, vyzdvihol túto „saltovitálnu“ metódu vo filozofii, v dôsledku ktorej Engels aj v otázke slobody urobil „skok od teórie k praxi“.

Avšak poznanie objektívnej nevyhnutnosti, čo dosahujeme vedou, je produktom neskoršieho historického vývinu. Je dôležitým výsledkom novovekých dejín, a preto je iba jedným, a nie jediným z predpokladov slobody a jej zväčšovania. Všeobecnejším predpokladom ľudskej slobody je vôbec ľudské vedomie a poznanie v celom rozsahu, tak ako sa formovalo v predmetno-praktickom vzťahu v procese antropogenézy, kým poznanie a vyčenenie objektívnych nevyhnutností, zákonitostí je doménou až vedeckého poznania. Na získanie a rozšírenie svojej slobody človek využíval nielen vedeckými metódami poznanú objektívnu nevyhnutnosť, ale aj manipulačnou praxou získané poznatky a rôzne objektívne sa vyskytujúce náhody, z ktorých si človek taktiež robí svoje príležitosti dať svetu rozmer svojich potrieb, záujmov a cieľov.

Už na úrovni praktického (teda nie teoretického, vedeckého) vedomia a poznania človek zaznamenáva v javoch okolitého sveta ich dôležité spoločné a zhodné vlastnosti, ktoré sa prejavujú za rovnakých alebo podobných okolností. Reaguje na ne, hodnotí ich z hľadiska významu pre seba, a tým aj pre existenciu vecí; dáva im svoje významy, projektuje ich budúce formy a zmeny, rozhoduje, mení, pretvára, a tým prekračuje ich existujúce tvary, vlastnosti, vzťahy. Využíva pritom aj rôzne náhody, stavia sa teda k skutočnosti slobodne.

Táto jeho ideálna premena skutočností i seba samého je nevyhnutným predpokladom ich reálnej praktickej premeny. Je sférou duchovnej, vnútornej subjektívnej slobody človeka, v ktorej sa reálna skutočnosť, skôr ako ju zmene prakticky, mení už v „predstave, t. j. ideálne“. (7, s. 201) Človek vďaka vedomiu nespĺva s touto objektívnou skutočnosťou, ba ani s vlastnou životnou činnosťou a „jedine preto je jeho činnosť slobodnou činnosťou“. (8, s. 77) Táto rovina ľudskej slobody je nevyhnutným predpokladom *skutočnej* slobody, ktorú Engels chápe ako praktické ovládanie skutočností aj ako *účelovo zamerané praktické ovládanie* objektívnych nevyhnutností, či ako tvorivú schopnosť človeka nechať plánovité pôsobiť objektívne zákony a využiť ich na svoje ciele.

Teda v priamej nadväznosti na veľké myšlienkové bohatstvo nemeckej klasickej filozofie Marx a Engels zdôraznili aktívno-pretváraciu vedomú i praktickú charakteristiku ľudskej slobody vo vzťahu k vonkajšej objektívnej determinovanosti. Súčasne zaznamenali aj ďalší druh determinovanosti — *vnútornú nevyhnutnosť*. Ukázali, že „človek nie je slobodný prostredníctvom negatívnej sily vyhýbať sa ničomu, ale prostredníctvom pozitívnej moci uplatniť svoju pravú individualitu“. (6, s. 199) Pre človeka toto „vlastné uskutočnenie existuje ako vnútorná nevyhnutnosť, ako *nevyhnutnosť*“. (8, s. 101)

Táto vnútorná *nevyhnutnosť* sa prejavuje jednak ako vnútorná sloboda, ako vedomie možnosti robiť iné, ako sloboda vôle, ako rozhodnutie a cieľ, „... ktorý ako zákon určuje celý spôsob a charakter jeho činnosti a ktorému musí podriaďovať svoju vôľu“ (7, s. 201), a jednak ako potreba reálnej slobody,

realizácie svojich antropologických potrieb, ktoré sa sformovali v ľuďoch na základe biologických predpokladov v priebehu ich doterajšieho historicko-kultúrneho a osobnostného vývinu. Človeku sa stáva vlastný cieľ vnútorným zákonom činnosti, v ktorej zohráva významnú úlohu jeho presvedčenie, že koná dobre, že robí najlepšie, ako len môže, a že jeho konanie nie je iba v súlade s vlastným, ale aj so všeobecným, resp. s triednym, kolektívnym, profesionálnym, skupinovým záujmom, dobrom a spravodlivosťou.

Ak však objektívna determinovanosť, nevyhnutnosť pôsobí proti mojej vôli i proti môjmu morálnemu presvedčeniu, a ja nie som schopný ju správne usmerniť, som neslobodný napriek tomu, že si túto nevyhnutnosť uvedomujem, že ju poznám. Totiž k slobode, ako hovoril Marx, patrí nielen to, čím žijem, ale práve tak aj to, ako žijem, nielen to, že realizujem slobodu, ale aj to, že to robím slobodne. (9, s. 82)

O slobode ako o poznanej nevyhnutnosti môžeme hovoriť vtedy, ak sa sloboda stáva nevyhnutnou potrebou pre človeka alebo pre také spoločenstvo ľudí, ktoré precitlo z pokojného otroctva samozrejmosti a pocítalo niektoré z dovtedy samozrejmych okolností ako nesamozrejmé, ako jemu a druhým ľuďom nezodpovedajúce, neľudské, nespravodlivé a neslobodné determinanty ich života, alebo vtedy, keď tento človek alebo spoločenstvo stratili na niektorom úseku života už raz dosiahnutú slobodu.

Ľuďom „síce nikto nemôže vziať vnútornú slobodu, ale možnosť tejto slobody, možnosť existencie“ (10, s. 113) i možnosť ich reálnej slobody. V poskytnutej alternatíve poslednej voľby medzi životom (so stratou vlastného ja) alebo smrťou (bez zrady svojho vlastného presvedčenia) človek je reálne krajne neslobodný a slobodu môže nadobudnúť len v tvorivej praktickej vzbure proti nadvláde prírodných determinánt alebo proti dehumanizačnému pôsobeniu plodov vlastnej či spoločenskej aktivity i pasivity. Tu však prijíma riziko smrti a straty aj svojej vnútornej slobody. Pravda, reálnu slobodu môže nadobudnúť len vtedy, ak mu okrem poznávacích schopností a jeho vnútornej slobody zostávajú aj aké-také praktické možnosti zdolávania síl, ktoré sa postavili proti jeho životu a humanizačnému rozvoju.

LITERATÚRA

1. ENGELS, F.: Anti-Dühring, Bratislava 1954.
2. HEGEL, G. W. F.: Logika, § 147.
3. KAKABADZE, L. M.: Človek kak filosofskaja problema, Izd Mecniereba, Tbilisi 1970.
4. LENIN, V. I.: Čo robiť? Spisy 5, Bratislava 1956.
5. MARX, K.—ENGELS, F.: Svätá rodina, VPL, Bratislava 1963.
6. MARX, K.—ENGELS, F.: Werke, 20.
7. MARX, K.: Kapitál I, Bratislava 1959.
8. MARX, K.: Ekonomicko-filozofické rukopisy, MARX-ENGELS: Malé ekonomické spisy, Bratislava 1965.
9. MARX, K.: Debaty o slobode tlače. MARX-ENGELS: Spisy I, Praha 1956.
10. MARX, K.: Úvodník v č. 179 „Kölnische Zeitung“. MARX-ENGELS: Spisy I, Praha 1956.

Андрей Главек

Многие интерпретаторы марксистского понятия свободы выдают формулировку Энгельса о свободе как о познанной необходимости за марксистское определение свободы. Они не замечают того, что посредством данной формулировки Энгельс характеризовал не свою, а гегелевскую концепцию свободы. Автор статьи указывает на то, что познанная необходимость и впредь остается необходимостью, но только необходимостью познанной, а не свободой. Познание необходимости, реализуемое наукой, является лишь одной из предпосылок реальной свободы и ее распространения для современного человека. Оно относится к области внутренней свободы. Автор различает далее различные типы объективной необходимости по отношению к свободе человека, выделяя одновременно особый вид необходимости — внутреннюю необходимость, к которой относится и потребность свободы человека.

ÜBER EINE INTERPRETATION DES MARXISTISCHEN FREIHEITSBEGRIFFS

Andrej Hlávěk

Viele Interpreten des marxistischen Freiheitsbegriffs behandeln Engels' Formulierung der Freiheit als einer erkannten Notwendigkeit als die marxistische Definition der Freiheit. Sie übersehen, dass Engels mit dieser Formulierung nicht seine, sondern Hegels Konzeption der Freiheit bezeichnete. Der Verfasser dieses Aufsatzes weist darauf hin, dass die erkannte Notwendigkeit auch weiterhin eine Notwendigkeit bleibt, doch eine erkannte Notwendigkeit und keine Freiheit. Die durch die Wissenschaft verwirklichte Erkenntnis der Notwendigkeit ist nur eine der Voraussetzungen einer realen Freiheit und ihrer Verbreitung für den Menschen der Gegenwart. Sie gehört in die Sphäre der inneren Freiheit. Der Verfasser unterscheidet weiter verschiedene Typen der objektiven Notwendigkeit in bezug auf die Freiheit des Menschen und klammert zugleich eine besondere Art der Notwendigkeit — die innere Notwendigkeit aus, der auch das Freiheitsbedürfnis des Menschen angehört.